

СОЦІОГРАФІЯ

УДК 316.654

СЯРГЕЙ КАНДРИЧИН,

*Ph соціології, лікар Мінської обласної лікарні,
Мінськ, Білорусь*

Довголіття академіків: порівняльний аналіз

Анотація

Статтю присвячено 100-літтю виходу друком праці І.І.Янжула “Національність і тривалість життя (довголіття) наших академіків”. Подано порівняльний аналіз тривалості прожитого життя в групі академіків Російської Федерації, України, Білорусі та Польщі. Обговорюються можливі соціокультурні передумови явища довгожителства.

Ключові слова: *довголіття академіків, порівняльний аналіз, Російська Федерація, Україна, Білорусь, Польща*

Працю І.І.Янжула “Національність і тривалість життя (довголіття) наших академіків” (1913) слід відносити до низки досліджень із соціальної антропології, що поєднують соціокультурний і демографічний підходи. Це піонерське дослідження з такої специфічної тематики, як соціокультурна антропологія академіків, у якому соціодемографічні питання розглянуто у взаємозв’язку зі структурними й інституціональними змінами, що сталися в Імператорській академії наук за її двохсотлітню історію. Автором було представлено динаміку у складі чинних академіків — зменшення кількості іноземців і збільшення кількості російських академіків (що слугувало підставою говорити про формування “свої власної національної Академії Наук”). Крім того, Янжул аналізує ймовірні соціокультурні причини феномену “довгожителства академіків”, простежує його історичну динаміку. Мабуть, було б необґрунтовано відносити зазначений дослідницький напрям

тільки до демографічної проблематики. Власне, і в сучасних демографічних дослідженнях, що підтверджують закономірності, виявлені Янжулом, неодмінно виникають питання щодо соціальної генези зазначеного явища і вказується на необхідність переходу до сфери суміжних дисциплін [Березкин, 2007; Андреев, 2011; Andreev, 2011].

Дотримуючись духу оригінального дослідження Янжула, треба брати до уваги те, що історія надає дедалі нові можливості, створює новий матеріал для дослідження і, власне, ставить нові дослідницькі завдання. Історія інституту Академії Наук у XX столітті відображає всі перипетії цього бурхливого сторіччя. Від імперської академії на початку століття вона пройшла всі стадії революційних перетворень, пережила сталінські чистки й ідеологічну верифікацію періоду застою, розвал радянської системи й адаптацію до умов соціального “трансформування”. Крім того, в цьому столітті у країнах, які раніше входили до складу імперії, відбулося формування власних національних академій.

У рамках цього дослідження пропонується відступити від класичної схеми розгляду динаміки показника тривалості життя академіків (цей підхід був успішно застосований у низці досліджень). Порівняльне дослідження проводитиметься за такими напрямками:

- Зіставити показники тривалості життя академіків у Російській Федерації, Україні, Білорусі та Польщі.
- Розглянути співвідношення національних показників очікуваної тривалості життя (чоловіків) із рівнем тривалості життя академіків.
- Здійснити диференціацію показника тривалості життя академіків з різних наукових дисциплін і порівняти характер такого розподілу в цих країнах.

З метою виконання зазначених завдань було зібрано масив даних про тривалість життя академіків Російської Федерації, України, Білорусі та Польщі. З низки причин доцільним вважалося звернутися до радянського періоду життя національних академій. Передусім ураховувалися природні демографічні можливості досліджуваної групи і відносна однорідність соціальних регуляторних механізмів. Для аналізу було обрано дані про тривалість життя академіків (чоловіків), прийнятих у лави дійсних членів національних академій у період від 1950 до 1990 року.

Відомості про членство в Академії і роки життя академіків було отримано з електронних баз даних, наявних на сайтах національних академій. Крім цього для збирання інформації про склад національних академій Білорусі та Польщі використовувалися друковані довідкові видання. Відомості про склад Польської Академії Наук обмежувалися 1987 роком, на що доводилося окремо зважати в процесі порівняння.

Перш ніж братися до розгляду отриманих даних, звернімося до порівняння офіційних статистичних показників очікуваної тривалості життя чоловіків у згаданих вище країнах. Характер розподілу зазначеного показника дає підстави виокремити два етапи. Перший, від 1960-го до 1990 року, демонструє такий ранговий порядок розподілу країн (мірою зменшення показника): Білорусь, Польща, Україна, РФ. Причому якщо відмінності між

республіками колишнього СРСР мали сталий характер, то досліджуваний показник у Польщі демонстрував певну динаміку: наприкінці 1950-х він був схожий за рівнем із Російською Федерацією, тобто мав найнижчі значення в групі, а 1986 року він стає вже найвищим у групі (див. рис.). Другий період, від 1990-го до 2010 року, характеризувався стабільним збільшенням показника очікуваної тривалості життя чоловіків у Польщі (перше місце в групі), при цьому ранговий порядок розподілу рівня показника між трьома колишніми радянськими республіками залишався незмінним (табл. 1).

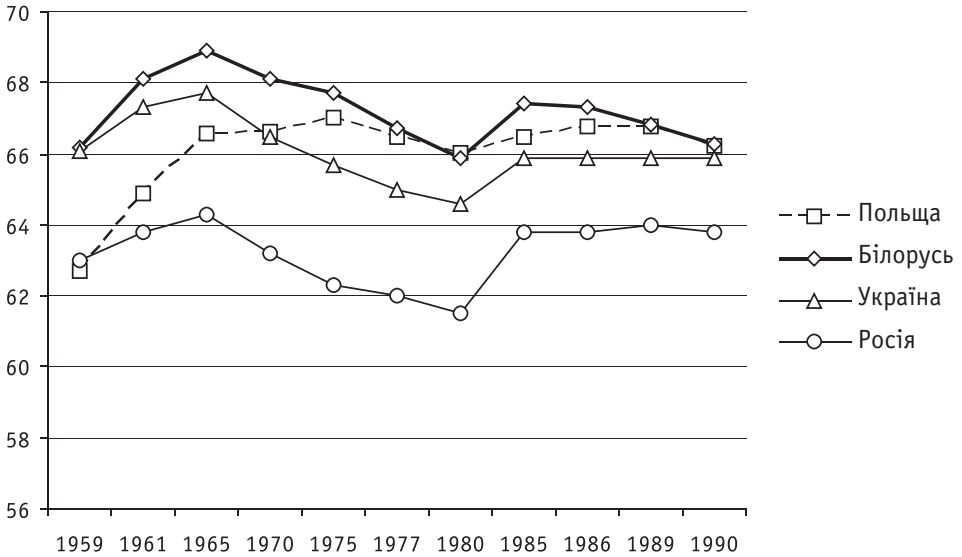

Рис. Очікувана тривалість життя чоловіків (при народженні) у Російській Федерації, Україні, Білорусі та Польщі за даними національних статистичних органів (1960–1990)

Таблиця 1

Очікувана тривалість життя чоловіків (при народженні) у Російській Федерації, Україні, Білорусі та Польщі за даними національних статистичних органів (1990–2010)

Країни	1990	1995	1997	2000	2005	2007	2010
Польща	66,2	67,6	68,5	69,7	70,8	71,0	72,1
Білорусь	66,3	62,9	62,9	63,4	62,9	64,5	64,6
Україна	65,9	61,8	61,9	62,4	62,2	62,5	65,3
РФ	63,8	58,3	60,8	59,0	58,9	61,4	63,1

Середні значення показника очікуваної тривалості життя чоловіків за період 1960–2010 років для чотирьох країн подано в таблиці 2. У цій таблиці також містяться отримані дані про академіків, прийнятих до лав дійсних членів національних академій наук у період від 1950-го до 1990 року, і середні дані про тривалість їхнього життя, отримані на момент проведення дослідження (2012). Оскільки частина академіків зі складу виокремленої

групи продовжує і зараз працювати, доречно, мабуть, говорити не про реальні середні показники тривалості життя академіків, а про середню кількість прожитих людино-років (у місяцях), оцінювану на момент проведення дослідження (різниця між цими показниками, з урахуванням старіння групи зменшується, й у процедурі порівняння їх припустимо, із певними уточненнями, використовувати як рівнозначні).

Усього в дослідження було включено дані про 1308 академіків, і середнє значення прожитих людино-років по групі загалом становило 79,18.

Оскільки Академія Наук Російської Федерації є спадкоємицею Академії Наук колишнього СРСР і до її складу входили представники різних національних академій, аби уникнути дублювання даних, учених відносили тільки до тієї країни, де їм спочатку був присвоєний статус академіка (ця умова актуальна для України і Білорусі). Відомості про членів-кореспондентів та іноземних членів академій також не враховувалися.

Таблиця 2

Середні величини очікуваної тривалості життя чоловіків (при народженні) (1960–2010), кількість академіків, прийнятих до лав дійсних членів національних академій (1950–1990), і середня кількість прожитих ними років (Російська Федерація, Україна, Білорусь та Польща)

Країни	Очікувана тривалість життя чоловіків при народженні (середньорічні значення за період 1960–2010 років)	Рангова позиція	Дійсні члени академії, прийняті у 1950–1990 роках	Середня тривалість прожитого життя академіками (років / міс.)	Рангова позиція
Росія	61,29	IV	627	78,43/941,1	II
Україна	64,01	III	230	78,39/940,7	III
Білорусь	64,85	II	102	77,19/926,3	IV
Польща	68,21	I	349	81,65/979,8	I

При порівнянні тривалості прожитого життя між групами академіків Росії, України і Білорусі не виявлено статистично значимих відмінностей ($t = \text{test}$). Разом із тим усі ці групи значимо відрізнялися при порівнянні з аналогічними показниками групи польських академіків ($t = \text{test}, p < 0,001$).

Оскільки представлена група польських академіків включала тільки академіків, що стали дійсними членами до 1987 року, для проведення коректного порівняння дані по групі російських академіків були увідповіднені тому часовому інтервалу: тобто з російської групи були виключені академіки, прийняті в часовому проміжку 1987–1990. Таким чином, досліджувана група російських академіків скоротилася на 107¹ і становила 520 осіб, а середня тривалість прожитого життя академіків у ній дещо зросла (за рахунок виключення молодших членів академії) і становила 78,66 років (943,9

¹ Слід пам'ятати, що ця кількість відрізняється від кількості прийнятих у дійсні члени РАН у 1987 і 1990 роках, оскільки вона сформована з урахуванням кількості осіб, раніше прийнятих до складу національних академій, та академіків-жінок.

міс.). Однак здійснена процедура не справила значимого впливу на характер зареєстрованої відмінності між російською та польською групами, і вона зберегла свою значимість ($t = \text{test}, p < 0,001$). Оскільки досліджувані величини кількості прожитих академіками років у трьох колишніх республіках СРСР значимо не відрізнялися, а середні значення по РФ перевершували результати в інших республіках, то проведення порівняння групи польських академіків за показниками, що становили для нас інтерес, з іншими, меншими за чисельністю, групами видається зайвим.

Для реалізації наступного етапу дослідження — порівняння тривалості прожитого життя представниками різних наукових дисциплін — усі академіки ($N = 1308$) із чотирьох країн були розподілені за 10-ма науковими напрямками. Обрані наукові напрями, оцінювані за мірою зменшення середньої тривалості прожитого академіками життя, розподілилися в такому порядку:

1. Медичні науки
2. Біологічні та сільськогосподарські науки
3. Технічні науки
4. Науки про Землю: геологія, географія тощо
5. Філологія, література і мистецтво
6. Науки про суспільство
7. Хімія
8. Фізіологія людини
9. Фізика
10. Математика

Очевидно, що запропонований спосіб групування має якоюсь мірою довільний характер, позаяк у багатьох випадках учені можуть бути одночасно віднесені до різних дисциплінарних груп. Певні труднощі виникають при розподілі спеціалістів суміжних сфер — фізико-хіміків, біохіміків, геофізиків, біофізиків тощо. Для градації цих груп використано довільні й формальні критерії: наприклад, якщо в найменуванні дисципліни було присутнє слово “фізика”, то спеціаліста відносили до фізиків, якщо — хімія, то до хіміків (ці позначення вважалися ключовими). Так, біохіміки належали до хіміків, біофізики — до фізиків тощо.

Окремо було вирізено відносно нечисленну групу академіків за розділом “фізіологія людини”. Причиною послугувала залученість багатьох із них у розроблення проблем з тематики довголіття, такого кшталту державні програми за часів СРСР реалізовувалися в рамках роботи окремих інститутів національних академій наук (Україна, Білорусь). Середні значення тривалості прожитого життя (у місяцях) для академіків чотирьох академій наук і порядок рангового значення, мірою зменшення, наведено в таблиці 3.

Виявлено статистично значимі відмінності між полярними групами в поданому розподілі: досліджувана величина в групі академіків медико-біологічного профілю суттєво відрізнялася від показників фізико-математичної групи ($t = \text{test}, p < 0,001$).

Істотним моментом аналізу буде зіставлення розподілу досліджуваної характеристики тривалості життя академіків, узятє щодо окремих країн (табл. 4).

Таблиця 3

Середня тривалість прожитого життя дійсних членів національних академій наук РФ, України, Білорусі та Польщі (прийнятих до складу академій у період від 1950 до 1990 року): ранговий порядок за дисциплінами (мірою зменшення)

Наукові дисципліни	Кількість академіків у групі	Середня тривалість прожитого життя (міс.)	Ранговий порядок
Медицина	52	1002,0	1
Біологія	138	967,4	2
Технічні	314	960,2	3
Геологія	98	956,1	4
Філологія	74	953,9	5
Суспільні науки	163	948,0	6
Хімія	149	939,4	7
Фізіологія	37	934,5	8
Фізика	197	932,7	9
Математика	86	914,4	10

Таблиця 4

Ранговий порядок (мірою зменшення) тривалості прожитого життя дійсних членів національних академій наук, розподілених за окремими дисциплінами

Наукові дисципліни	РФ	Україна	Білорусь	Польща	Для всіх чотирьох країн
Медицина	1	7	1	1	1
Біологія	5	2	2	4	2
Технічні науки	2	3	8	5	3
Геологія	4	6	5	2	4
Філологія	3	8	3	7	5
Суспільні науки	7	4	7	6	6
Хімія	8	9	4	3	7
Фізіологія	9	1	10	9	8
Фізика	6	10	6	8	9
Математика	10	5	9	10	10

Примітно, що характер розподілу “полярних” груп академіків — медиків і математиків — був подібний у РФ, Білорусі та Польщі.

Цікавою, за своєю винятковістю, виявилася позиція українських фізіологів, які опинилися на вищому щаблі, тоді як їхні колеги в інших країнах розташувалися ближче до кінця таблиці.

Обговорення результатів

Інтерпретацію отриманих результатів слід розпочати з методологічних коментарів. Передусім треба пояснити, чому для аналізу було обрано зазначену групу академіків, адже проведення порівняльної процедури було можливе й іншими методами. Визначальним моментом була форма подання матеріалу, викладеного у названих вище довідкових базах, а також можливості опрацювання даних. Крім цього, формування масиву дослідження, проведене саме в такий спосіб, давало змогу реалізувати різні види аналізу: провести диференціацію даних за науковими дисциплінами і підсумувати отримані дані.

Оскільки звання академіка може присвоюватися в різному віці, з метою проведення порівняння було запропоновано використовувати середнє значення тривалості життя, прожитого групою вчених, які стали академіками в історичному проміжку від 1950-го до 1990 року. Очевидно, що запропонований для оцінювання показник за своїм змістом згодом наближається до значення реальної тривалості життя в обраній групі академіків (це становить певний резерв для контролю результатів дослідження), тому ці два поняття використовували як рівнозначні.

Академіки належать до особливої привілейованої групи населення. Причому їхнє особливе становище виражається і в сприятливіших умовах роботи, і в особливому соціальному статусі, умовах побуту і можливостях отримання медичного обслуговування, а також в особливостях психоемоційного статусу — здебільшого це люди, котрі можуть вважати, що досягли вагомих результатів у житті, найповнішою мірою реалізували свій інтелектуальний і духовний потенціал, здобули визнання і додаткові можливості для роботи. Очевидно, що всі перелічені моменти можуть впливати на формування показника тривалості життя. Тому особливого значення набуває процедура методологічного вирівнювання, на підставі умов радянського періоду.

Слід зазначити, що в обраному історичному проміжку середні показники тривалості життя академіків поступово зростали [Андреев, 2011; Andreev, 2011]. Передбачається, що цей процес ішов рівномірно в усіх представлених академіях (це одне з вихідних припущень праці).

Результати порівняння середньої тривалості прожитого життя академіків із показниками очікуваної тривалості життя в досліджуваних країнах продемонстрували необхідність використання різних інтерпретаційних підходів. З одного боку, для трьох республік колишнього СРСР значимих відмінностей досліджуваної ознаки виявлено не було. Отже, можна припустити, що чинники, які визначають формування сталих відмінностей у показниках очікуваної тривалості життя в популяціях трьох радянських республік, не справляли значимого впливу на тривалість життя академіків. На роль таких регуляторних механізмів (з негативним впливом) можуть претендувати деякі психосоціальні характеристики популяції, пов'язані з нездоровими формами поведінки й обмежниками термінів життя: зловживання алкоголем, куріння, неблагополучні стосунки в сім'ї тощо. Очікується, що поширеність цих негативних для здоров'я практик у групі академіків

буде значимо нижчою, ніж у середньому по популяції, і ця успішна група населення ніби “випадає” із контексту загальнонаціональних проблем. Треба враховувати, що такому “випадінню” потенційно сприяють і кращі умови життєдіяльності й медичного обслуговування.

Однак приклад Польщі свідчить про обмежену придатність такого підходу: він демонструє залежність відмінностей тривалості життя академіків і характеристик тривалості життя по популяції в цілому. Отже, розгляд проблеми потребує підключення чинників соціокультурного змісту.

Як додаткову аргументацію можна навести наявні відомості про нижчі значення тривалості життя російських академіків порівняно з британськими академіками і порівняно з чоловіками із вищою освітою Швеції [Андреев, 2011; Andreev, 2011].

Слід приєднатися до думки зазначених вище авторів про те, що питання стосовно проблеми тривалості життя треба розглядати в широкому соціокультурному й історичному (цивілізаційному) контексті і було би помилкою зводити проблему суто до критеріїв економічного добробуту та якості надання медичної допомоги.

Висновок про мультифакторну генезу формування показника тривалості життя суттєвою мірою підтверджують також результати наступного етапу аналізу. У групі академіків медико-біологічного профілю тривалість життя була вищою, ніж у групі академіків фізико-математичного профілю, причому ця відмінність виявилася статистично значимою і спостерігалася в кількох національних академіях (РФ, Білорусь, Польща). Мабуть, і в цьому випадку варто утриматися від однозначних інтерпретацій. Передусім як поясненням можна почасти скористатися особистісними знаннями про природу людини, досвідом оздоровчих практик і можливостей вибору оптимальних методів профілактики та лікування основних захворювань. Однак це твердження було б куди доречнішим стосовно представників медичних кіл, ніж стосовно біологів і представників сільськогосподарських наук. Принаймні цю, здавалося б, очевидну інтерпретацію, слід приймати з низкою застережень, оскільки відносно низькі показники тривалості життя демонструють академіки, фахівці з фізіології людини (крім прикладу України, де йдеться про представників відомої геронтологічної школи). Слід припустити, що фізики й математики меншою мірою приділяють увагу оздоровчим практикам і серед них можуть бути частіше поширені шкідливі звички (куріння). Утім, таке судження (“про математика із цигаркою в зубах”) може виглядати наївно, якщо зважити на освітній та інтелектуальний ресурс аналізованої групи, а також можливості медичного забезпечення.

Підсумовуючи, зазначу, що результати порівняльного аналізу ще раз підтверджують сталість і соціальну значимість феномену довголіття академіків. Вони вказують на потенційні резерви підвищення тривалості життя для популяції загалом. При цьому є підстави стверджувати, що головний резерв цього підвищення криється радше в соціокультурних і духовних практиках, а не в характеристиках економічного плану чи можливостях медичного забезпечення.

Треба пам'ятати про важливість для активного довголіття позитивної “життєвої домінанти” (Павлов, Ухтомський) (докл. див.: [Забродин, 2000]).

Більшість академіків — це саме ті люди, які знайшли в собі сили реалізувати таку життєву домінанту. Життєва позиція академіків має правити за приклад для більшості з нас. І увагу слід концентрувати не на їхньому кар'єрному зростанні й соціальному статусі, а саме на пошуках шляхів реалізації своєї життєвої домінанти, на зверненні до духовних засад свого життя і роботи.

Джерела

Янжул И.И. Национальность и продолжительность жизни (долголетие) наших академиков / И.И. Янжул // Известия Императорской Академии наук. — СПб., 1913.

Андреев Е.М. Продолжительность жизни российских академиков / Е.Андреев, Д.Жданов. — 2011. Электронный ресурс. Режим доступа.

http://healthconomics.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1076

Березкин В.Г. О некоторых демографических характеристиках членов российской академии наук в XX веке / В.Г.Березкин, А.Л.Буляница // Успехи геронтологии. — 2007. — Т.20; № 1. — С. 29–39.

Забродин О.Е. “Письмо к молодежи” И.П.Павлова и три условия долголетия / О.Е.Забродин // Российский медико-биологический вестник им. академика И.П.Павлова. — 2000. — № 1–2. — С. 207–212.

Национальная академия наук Беларуси, 1929–1999 / Под ред. Н.А.Борисевича, А.П.Войтовича. — Минск, 1999.

Andreev E.M. Long-term trends in the longevity of scientific elites: Evidence from the British and the Russian academies of science / E.Andreev, D.Jadov, V.Shkolnikov, D.Leon // Population Studies. — 2011. — Vol. 65; № 3. — P. 319–334.

Członkowie Polskiej Akademii Nauk. Informator (zestawiła Jadwiga Krzyżanowska). Wydanie IV uaktualnione. — Wrocław, 1987.